

MAREK POLCYN
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

PODWODNE WARSTWY KULTUROWE – PROBLEM DEFINICJI

Potrzeba zdefiniowania podwodnej warstwy kulturowej pojawiła się wraz z podjęciem badań paleoekologicznych osadów dennych występujących na obszarze zalegania pozostałości wczesnośredniowiecznego mostu poznańskiego, przy zachodnim brzegu Ostrowa Lednickiego. W trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych pomiędzy drewnianymi elementami konstrukcji mostu eksplorowano warstwy osadów jeziornych obfitujące w materiał archeologiczny (A. Kola, G. Wilke 1989).

Badania paleobotaniczne przeprowadzone na kilkunastu rdzeniach sedymentów wydobytych spośród konstrukcji oraz w jej najbliższym otoczeniu, zanotowały i udokumentowały odrębność tych warstw od pozostałych nawarstwień zarówno pod względem składu botanicznego, jak i morfologii (K. Tobolski 1989; M. Polcyn 1991; M. Polcyn, A. Śmigiełska 1991). Dowiodły one inicjującego wpływu mostu oraz jego eksploatacji na powstanie i charakterystyczną strukturę omawianych sedymentów, jak również wodnego środowiska ich powstawania. Do użycia określenia “podwodna warstwa kulturowa” skłoniła nas jej odróżniająca się od innych osadów postać, a także treści kulturowe w niej zawarte. Pod względem struktury i formy warstwy te odpowiadają wodnym warunkom depozycji, jednakże z archeologicznego punktu widzenia ich zawartości kulturowej w niczym nie odbiegają od standardowych, poddawanych badaniom wykopaliskowym warstw osadniczych. Tym niemniej określenie to wydawać się może kontrowersyjne z uwagi na odmienne, trudno dostępne człowiekowi środowisko akumulacyjne. Odbiega tu ono nieco od klasycznego, archeologicznego rozumienia warstwy kulturowej jako bezpośredniego efektu i dokumentu osadnictwa ludzkiego.

Rozważania o warstwach kulturowych jako przedmiocie badań archeologii mają długą tradycję. W Polsce już w okresie międzywojennym ukazywały się wypowiedzi dotyczące problematyki stanowisk wielowarstwowych (L. Sawicki 1921; S. Krukowski 1922), jednakże pierwsze próby ustalenia definicji dotyczących warstw kulturowych niezależnie od wieku i typu stanowiska pojawiły się dopiero po wojnie.

Zadaniem niniejszego artykułu nie jest przedstawienie przebiegu dyskusji prowadzonej nad warstwą kulturową, gdyż ukazana została ona w przeglądowym artykule P. Urbańczyka (1980). Jest nim natomiast prezentacja wybranych definicji zaproponowanych przez różnych autorów, w celu jak najszerzego naświetlenia problemu: co i kiedy można uznać za warstwę kulturową? Ostatecznie podjęta zostanie próba zdefiniowania

układu ukrywającego się pod nazwą podwodnej warstwy kulturowej. W pracy wykorzystano publikacje wydane w Polsce po drugiej wojnie światowej.

Wymianę poglądów na interesujący nas temat rozpoczęły w 1948 roku *Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej* Włodzimierza Hołubowicza. Jednakże swe pierwsze uwagi dotyczące warstwy kulturowej autor ten przedstawił już rok wcześniej (W. Hołubowicz 1947), pisząc: „Na grodziskach znajdujemy często nawarstwienia ziemi i przedmiotów, które w przekroju pionowym wyglądają jak zawiła mozaika warstw jaśniejszych i ciemniejszych. Nazywamy je warstwami kulturowymi. Warstwa kulturowa w pojęciu naszym to warstwa powstała wskutek bezpośredniej działalności człowieka. Może więc to być warstwa, która utrzymała się po zwaleniu jakiegoś budynku, warstwa po fundamentach budowli, warstwa humusu wyrosła koło budynku zmieszana z przedmiotami zgubionymi lub wyrzuconymi przez człowieka, warstwa śmietników, warstwa gliny, piasku nawiezionego przez człowieka dla wyrównania terenu itp.” I dalej: „Widzimy więc, że warstwa kulturowa może zawierać wytwory rąk ludzkich lub nie zawierać ich wcale”.

W *Studiach*, obok wielospektowych rozważań, autor proponuje też podział warstw, który obejmuje kolejno:

- warstwy naturalne, powstałe bez udziału człowieka, które mogą zawierać zabytki lub nie;
- warstwy powstałe przy udziale człowieka, wskutek jego bezpośredniej działalności, zawierające zabytki lub nie;
- warstwy ułożone specjalnie przez człowieka, np. bruki, wykładziny ulic, domostw itp.

„Z wyżej wymienionych warstw – zauważa autor – warstwami kulturowymi nazwalibyśmy te, które powstały wskutek pośredniej lub bezpośredniej działalności człowieka w ramach formy obiektu przedhistorycznego, a więc od calca do powierzchni badanego terenu”.

Pierwszy odpowiada na pracę W. Hołubowicza K. Jażdżewski (1948), który proponuje wprowadzenie nowego pojęcia „złoża kulturowego” lub „złoża zabytkowego”. Piśze on: „Wydaje mi się, że za warstwę kulturową może uchodzić jednocześnie złoże zabytkowe o zasadniczo poziomym układzie jedno- lub wielowarstwowym”.

W publikacji będącej komentarzem do pracy W. Hołubowicza, autorzy W. Antoniewicz, D. Rauhut, Z. Wartołowska (1949) dzielą warstwy na przyrodnicze i kulturowe. „Warstwą przyrodniczą jest taki układ strukturalny, który jest wynikiem działalności czynników przyrody. Natomiast warstwa kulturowa stanowi układ strukturalny, który jest wynikiem działalności ludzkiej, a który występuje w środowisku naturalnym. Mamy jeszcze nadto warstwy przyrodnicze z zawartością kulturową, są to warstwy zazwyczaj mechanicznie przemieszane, zwykle leżące na wtórnym złożu lub we wtórnym otoczeniu”. I dalej: „Struktura warstw może mieć jako element składowy albo wyłącznie sedymentację przyrodniczą, albo wyłącznie składowe kulturowe, lub też, co się często zdarza przemieszane ze sobą oba elementy”.

Głos w dyskusji zabrał także pierwszy i jedyny nie-archeolog, T. Żurowski (1949), który przedstawiając własną koncepcję pisał: „Elementy przyrodnicze i kulturowe, wypełniające fizyczną formę obiektów przedhistorycznych, tworzą układy celowe lub przypadkowe, których wnikliwie poznanie pozwala badaczowi wyciągnąć wnioski na temat

ich przeznaczenia, funkcji i dziejów całego obiektu. Elementy przyrodnicze i kulturowe składają się z warstw ziemi i przedmiotów w warstwie oraz z różnych konstrukcji i warstw przedmiotów zabytkowych. Są to warstwy kulturowe”.

Nowsza literatura archeologiczna przyjęła bardziej teoretyczny kierunek. Przede wszystkim podjęto próbę zaadaptowania nowych koncepcji z kręgu literatury anglosaskiej. Warstwę kulturową zaczęto opisywać i definiować w kryteriach dynamicznych, a wprowadzenie pojęcia „sedymentacji kulturowej” skierowało uwagę na procesy, które prowadzą do powstania warstw w ich obecnej formie. Warstwa kulturowa traktowana jest obecnie jako świadectwo i odzwierciedlenie zdarzenia, które zaszło w przeszłości. Rysuje się jako układ, który w okresie formowania podlega określonym procesom zmian i w którym wyróżnić można: moment początku tworzenia, moment wzrostu i moment, który kończy okres wzrostu, czyli przejście ze stanu używalności w stan zabytkowy. „Uwarstwienia kulturowe tylko w pewnych szczególnych przypadkach powstają w wyniku prostego następstwa kolejnych zdarzeń, zjawisk, procesów społecznych czy kulturowych oraz działań przyrody. Częściej mamy do czynienia z sytuacją znacznie bardziej złożoną, gdyż struktura uwarstwienia w procesie swego powstawania formuje się i zmienia pod wpływem nakładania się na siebie działania poszczególnych czynników (G. Maetzke, T. Rysiewska, S. Tabaczyński, P. Urbańczyk 1978).

W innym artykule G. Maetzke, E. Pleszczyńska, S. Tabaczyński (1982), wymieniają elementy, które mogą składać się na nierzadko skomplikowane układy warstw kulturowych. Są to: „warstwy ziemi uformowane w regularnym procesie sedymentacji: nagromadzenie resztek organicznych oraz różnego rodzaju materiałów odrzuconych lub porzuconych; resztki domostw drewnianych lub kamiennych; pozostałości urządzeń produkcyjnych i przetwórczych; świadectwa niektórych form indywidualnej lub zbiorowej konsumpcji; zespoły urządzeń, jak wały, fosy, mury, wieże i baszty; pozostałości porzuconych urządzeń komunikacyjnych – dróg, mostów, portów; budowle sakralne, wokół których grzebano zmarłych. Wchodząc z upływem czasu w obręb określonego układu warstwowego, wszystkie te elementy określają w każdej konkretnej sytuacji jego ostateczny skład oraz budowę wewnętrzną”.

Na uwagę zasługuje wypowiedź Z. Trudzika (1965), który w polskiej literaturze archeologicznej zwrócił uwagę na to, że między człowiekiem a przyrodą istnieje obustronne oddziaływanie, a powstawanie warstw kulturowych jest jednym z przejawów zmian dokonywanych w środowisku naturalnym przez człowieka. Jego zdaniem, warstwy kulturowe mogą kształtować się na powierzchni ziemi, pod powierzchnią ziemi, oraz na dnie wód „w miejscach nawodnych nad jeziorami lub przy brzegach rzek, jezior i mórz, gdzie mogły gromadzić się wszelkiego rodzaju odpadki pochodzące z opodal znajdujących się osad, a także w miejscach, gdzie znajdowały się mosty, brody, przeprawy itp.” Z. Trudzik uważa też, że „warstwy kulturowe ze względu na współdziałanie człowieka w ich powstawaniu oraz zawartość pozostałości po nim są tworami jakościowo różnymi od naturalnych warstw geologicznych, dlatego też stanowią one jeden z elementów zmian dokonywanych przez człowieka w środowisku naturalnym”. Cytowany autor przeprowadził także rozbiór warstwy kulturowej wyróżniając tzw. tworzywo przyrodnicze, czyli zasadniczy budulec warstwy oraz pozostałości po człowieku. Te ostatnie podzielił na dwie grupy. Pierwsza z nich obejmowała pozostałości kulturowe, czyli zabytki ruchome i nieruchome, natomiast druga pozostałości egzystencji biologicznej, czy-

li odpadki organiczne, szczątki kostne ludzi itp. Jego zdaniem, skład warstwy kulturowej zależy od charakteru działalności człowieka.

Niestety, mało wyraźnie rysuje się kwestia określenia i zdefiniowania podwodnej warstwy kulturowej. Jak widać z powyżej przedstawionych poglądów, jedynie Z. Trudzik dopuszcza możliwość wytworzenia się warstwy kulturowej pod wodą. Pozostałe definicje bezpośrednio takiej ewentualności nie wymieniają.

Termin warstwy kulturowej napotykaney na dnie jezior przy okazji podwodnych prac archeologicznych, dotąd najczęściej prowadzonych na obiektach mostowych, zastępuje się określeniami w rodzaju: muł, nawarstwienie denne, namulisko denne, nawarstwienie sedymentów dennych czy wprost gytia lub piasek. Każde z nich oddaje w zasadzie charakter badanego osadu, brak jednak przymiotnika „kulturowy” stawia pod znakiem zapytania wartość tego rodzaju depozytów jako źródeł archeologicznych. Pozornie omawiany problem wydawać się może błahy i nieistotny, jednakże często termin ten przyjmowany jest wśród archeologów ze sceptycyzmem i dużą dozą rezerwy. Wynika to z wątpliwości co do istnienia w tych warunkach warstwy, która w pełni zasługiwałaby na nazwę kulturowej, bądź też z wątpliwości natury metodyczno-metodologicznej co do adekwatności tego terminu.

Niejasności jest wiele. Czy tworzący się pod wodą muł może być depozytem źródeł archeologicznych? Wszak w momencie tworzenia jest płynny, podlega licznym przemieszczeniom i spływom, a akumulowany materiał odkłada się bezładnie w zależności od rozmiarów i ciężaru. Wszak jest to środowisko wysoce niestabilne, podlegające ciągłej penetracji rozmaitych organizmów wodnych, prądów jeziornych itd. A w końcu jakież to procesy prowadzą do jej powstania? Z jaką siłą i intensywnością oddziałują, skoro potrafią doprowadzić do powstania osadu kulturowego? Jak to jest możliwe bez trwałego osadnictwa?

Wątpliwości te utrudniają jednoznaczne sformułowanie definicji podwodnej warstwy kulturowej, otwierają jednak drogę do nowego typu badań, które pozwolą spojrzeć na człowieka nie od wewnątrz przekształconego przez niego środowiska, lecz z zewnątrz, z pewnego dystansu. Odpowiedź na zadane powyżej pytania zawarta jest w samej warstwie kulturowej. Jest ona kluczem do zrozumienia szeregu interakcji zachodzących między człowiekiem i jego zapleczem osadniczym a środowiskiem naturalnym, jeziorem, które nie tak łatwo poddaje się kolonizacji.

Jeziora egzystują w sieci wzajemnych oddziaływań i zależności ze swoim najbliższym otoczeniem. Są środowiskiem życia dla wielu organizmów roślinnych i zwierzęcych. To sprzężenie czyni je wrażliwymi rejestratorami zmian dokonujących się na otaczającym je terenie zlewni, które przejawiają się zakłóceniami różnego stopnia, prowadzącymi niejednokrotnie do przeobrażeń zbiornika. Procesy te znajdują swe odbicie w sedymentacji osadów dennych, których powstawanie jest rezultatem wszystkich zjawisk zachodzących w jeziorze oraz jego najbliższym otoczeniu, prowadząc w rezultacie do starzenia się jeziora i jego zanikania. Osady poprzez swą formę i strukturę odzwierciedlają oddziaływanie wszystkich czynników środowiska geograficznego, które wystąpiły i zmieniały się w określonej skali czasu. Zmiany te, przebiegające w obrębie świata organicznego, są dziś uchwytne za pomocą analiz, jakimi dysponuje współczesna paleoekologia. Dostarczają one informacji, których uzyskanie nie byłoby możliwe na stanowiskach lądowych, nie posiadających osadów biogenicznych. Co więcej, stwarzają

one możliwość charakterystyki osadów kulturowych pochodzenia wodnego na podstawie kryteriów pozaarcheologicznych. Pierwsza próba, ograniczona na razie do rejonu zalegania pozostałości mostu poznańskiego na Ostrowie lednickim i dotycząca makroszczątków roślinnych, dała pozytywny wynik (M. Polcyn 1991).

Brak dotąd dostatecznej ilości danych, by opierając się na źródłach przyrodniczych podejmować się definiowania podwodnej warstwy kulturowej. Stąd wydaje mi się, że słuszne będzie w tej sytuacji nazwać podwodną warstwą kulturową osad powstały w przypadku, gdy naturalny dla danego zbiornika wodnego proces sedymentacji został zakłócony lub kształtował się pod bezpośrednim wpływem człowieka (budowa mostów, grobli, użytkowanie wód i brzegów itd.). W przypadku, gdy zbiornik i zachodzące w nim procesy podlegały wpływom pośrednim, znajdującym odbicie w charakterze osadu, powstała warstwa jest pochodzenia antropogenicznego.

W tym ujęciu, warstwy mniej lub bardziej antropogeniczne akumulują się na większą skalę od czasów rozpoczęcia przez człowieka gospodarki rolniczej, a więc od neolitu. Aktywna ingerencja ludzka w pierwotne lasy oraz początek upraw wywołuje zmiany w składzie deszczu pyłkowego, które dziś odczytujemy w diagramach palinologicznych jako pierwsze odlesienia. Ziarna pyłku stanowiące podstawę analizy pyłkowej akumulują się w osadach jeziornych, stając się jednym z elementów składowych. Stąd zmiana w ich kompozycji odczytana być powinna jako zmiana w charakterze akumulowanego osadu na poziomie mikrokomponentów. Oczywiście zmiany te dotyczyć mogły wielu innych aspektów życia jeziora, ziarna pyłku zaś są najbardziej wyrazistym przykładem.

Zdaję sobie sprawę z niedociągnięć zaproponowanej definicji, traktując ją jednocześnie jako propozycję. W obecnym stanie badań celem jej jest wstępne uściślenie pojęcia podwodnej warstwy kulturowej, które powinno ułatwić operowanie tym terminem w dalszych pracach nad tym zagadnieniem. Wydaje mi się, że wraz z postępem badań oraz napływem nowych danych zarówno paleoekologicznych, jak i archeologicznych, ulegnie ona dalszej konkretyzacji.

LITERATURA

- Antoniewicz W., Rauhut D., Wartotowska Z. 1949, *Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej Włodzimierza Hołubowicza*, Św 20, s. 403 – 410.
- Hołubowicz W. 1947, *O metodzie badań grodów*, ZOW 16, s. 33 – 37.
- 1948, *Studia nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej*, Toruń.
- Jażdżewski K. 1948, *Uwagi nad sposobami pracy wykopaliskowej (w związku z pracą W. Hołubowicza pt. Studia...)*, PAr 8, s. 139 – 156.
- Kola A., Wilke G. 1985, *Wstępne sprawozdanie z archeologicznych badań podwodnych przeprowadzonych na reliktach mostów wczesnośredniowiecznych w Jeziorze Lednickim w latach 1982 – 1983*. Acta UNC.A 11, s. 63 – 74.
- Krukowski S. 1922, (rec.): L. Sawicki, *O metodzie badania stanowisk otwartych (wydmowych)*, WA 7, s. 174 – 77
- Maetzke G., Pleszczyńska E., Tabaczyński S. 1982, *Sekwencje stratygraficzne i problemy datowania stanowisk wielowarstwowych*, AP 27, s. 27 – 56.
- Maetzke G., Rysiewska T., Tabaczyński S., Urbańczyk P. 1978, *Problemy analizy opisowej stanowisk wielowarstwowych*, AP 23, s. 7 – 52.

- Polcyn M. 1991, *Znaleziska roślinne w podwodnej warstwie kulturowej w obrębie reliktywczesnośredniowiecznego mostu poznańskiego w jeziorze Lednica*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, Poznań.
- Polcyn M., Śmigielska A. 1991, *Struktura i morfologia podwodnej warstwy kulturowej w obrębie reliktywczesnośredniowiecznego mostu poznańskiego w jeziorze Lednica*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, Poznań.
- Sawicki L. 1921, *O metodzie badań stanowisk otwartych (wydmowych)*, WA 6, s. 5 – 13.
- Tobolski K. 1989, *Wstępna informacja o badaniach paleobotanicznych podwodnych warstw kulturowych w Jeziorze Lednickim*, SL 1, s. 99 – 102.
- Trudzik Z. 1965, *Źródła archeologiczne na tle problematyki kultury*, AP 10, s. 42 – 47.
- Urbańczyk P. 1980, *Założenia teoretyczne badań stratygraficznych w polskiej literaturze archeologicznej*, AP 25, s. 183 – 93.
- Żurowski T. 1949, *Uwagi na marginesie „Studiów nad metodami badań warstw kulturowych w prehistorii polskiej” Włodzimierza Hołubowicza*, Św 20, s. 411 – 79.

UNDERWATER CULTURE LAYERS – PROBLEM OF DEFINITION

Summary

Palaeoecological investigations of the underwater culture layer near the western shore of Ostrów Lednicki (Tobolski 1989, Polcyn 1991) have proved the need to define this kind of sediment. To take a closer look at the problem, the first part of the paper presents some of the definitions which have appeared in Polish archaeological literature since the World War II. This review is followed by a discussion of the lake as an environment for the accumulation of culture sediments. According to the presented view, the lacustrine deposits seem to be a more valuable source of miscellaneous artefacts used in the reconstruction of human and vegetational history than terrestrial archaeological sites. Culture sediments recorded phenomena which today it is possible to decode by means of modern palaeoecological analysis. It also gives an opportunity to describe the underwater culture layer on the basis of non-archaeological methods. The last part of the paper contains a suggestion for defining the underwater culture layer. For the time being, it should facilitate a complete understanding of this term.

An underwater culture layer is formed when the lake's natural sedimentation process is disturbed or influenced directly by man (e.g. bridge or dyke construction, settlement of lake shores etc.). When the lacustrine environment is indirectly influenced by man the sediment formed is said to be of anthropogenic origin. The definition is of interim character and is expected to become more and more precise with the progress of research.